

«...якщо закінчиться їжа, от як пояснити дітям, що немає?!»: Мешканка Чернігова N про умови життя в місті під час російського наступу (24 лютого – 2 квітня 2022 р.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.056>

УДК: 355.01:94(477.51-25)«2022»

Анотація. Мета публікації – введення до наукового обігу та аналіз спогадів жительки мікрорайону м. Чернігова Бобровиця, яка разом із родиною пережила наступ російських військ (24 лютого – 2 квітня 2022 р.). Для досягнення поставленої мети було використано метод інтерв'ювання, який базувався на отриманні дослідником необхідної інформації шляхом опитування респондентки за спеціально розробленим тематичним питальником, що містить понад 100 запитань. **Наукова новизна** полягає у введенні до наукового обігу нових усноісторичних джерел інформації про стратегії виживання цивільного населення Чернігова, яке опинилося в умовах бойових дій. **Висновки.** Зібрані свідчення жителів Чернігівщини, котрі перебували в умовах окупації, блокади, активних боїв, можна вважати як додатковою джерельною базою у справі фіксації подій війни Росії проти України, так і вагомим джерелом дослідження практик повсякденного життя та стратегій виживання.

Ключові слова: війна Росії проти України, джерела, спогади, практики виживання, Чернігів.

Від моменту повномасштабного вторгнення військ Російської Федерації на територію України 24 лютого 2022 р. Чернігівщина однією з перших опинилася у зоні активних бойових дій. Перетнувши український кордон із трьох напрямків до Чернігова, загарбники збиралися за три дні оволодіти містом, створивши потужний тиск на Київ. Разом із десантом, що висадився в Гостомелі, та угрупованням, яке рушило з Білорусі через Чорнобильську зону відчуження, у планах ворога було захоплення столиці України. Натомість, після п'яти тижнів запеклих боїв, наразившись на потужний опір нашої армії та місцевих жителів, окупантам довелося відступити.

Історія оборони Чернігова з-поміж іншого складається з мікроісторій мешканців, котрі опинилися у зоні бойових дій, і під час блокади міста щоденно змушені були чи то згадувати військовий досвід старшого покоління, чи то опановувати нові практики виживання. Якщо тактика і стратегії ведення бойових дій є предметом досліджень істориків війни, то збір та архівування усноісторичних свідчень цивільного населення про цей історичний період – виклик для етнографів, антропологів, соціологів, архівістів, музейників тощо. Тож у ході виконання дослідницького проекту «Гуманітарні аспекти російсько-української війни 2014–2022 рр.: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання» науковці-волонтери продовжують фіксувати спогади жителів Чернігівщини про події 24 лютого – 2 квітня 2022 р., період активних бойових дій на вказаній території. До географії обстеження ввійшли, зокрема, найбільш постраждалі внаслідок війни мікрорайони обласного центру: Бобровиця, Кукушанка, ЗАЗ.

Уміщене нижче інтерв'ю з чернігівчанкою 1972 р. нар. продовжує серію записів із Бобровиці (перший див. у попередньому числі «Українського історичного журналу»). Для

респондентки одним із найбільших страхів війни була неможливість нагодувати дітей, які разом із нею ховалися в підвалах від обстрілів. Жінка докладно описує щоденний досвід виживання цивільного населення на лінії оборони міста, зокрема взаємодію людей із місцевою владою; специфіку роботи адміністративних, соціальних, медичних, навчальних закладів, релігійних організацій; особливості сусідської взаємодопомоги; організацію харчування й побуту в укритті; функціонування джерел отримання інформації; форми дитячого дозвілля в екстремальних умовах; порятунок тварин; волонтерські ініціативи; трансляцію родинних практик виживання під час Другої світової на сучасність та ін. Крім того, зроблено акцент на фіксації інформації про передвісники війни (сни, поведінка тварин тощо), а також воєнного фольклору.

Велика родина респондентки, яка складається з трьох поколінь, більше місяця перебувала на межі фізичного виживання. Попри всі труднощі, вони змогли згуртуватися й максимально забезпечити передусім найменших та найвразливіших членів сім'ї, прихистити чернігівців, котрі не встигли вчасно евакуюватися, організувати допомогу постраждалим сусідам і нагляд за їхніми помешканнями, та навіть, за відсутності елементарних продуктів харчування, електроенергії, водопостачання, зв'язку, влаштувати відзначення маленьких сімейних свят.

Сила, стійкість, єдність, здатність до самоорганізації й самозахисту цієї родини підкреслюють живучість традиційних українських цінностей, а наведені нижче свідчення мають вагомe значення для збереження пам'яті про пережитий досвід і стратегії виживання українців в умовах воєнного повсякдення.

Ольга БЕРЕЗОВСЬКА

старша наукова співробітниця,
відділ науково-архівних фондів,
Музей-архів народної культури Українського Полісся,
Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф
(Київ, Україна), archivnas@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8362-7356>

Olha BEREZOVSKA

Senior Research Fellow,
Department of Scientific and Archival Funds,
Museum-Archive of Folk Culture of Ukrainian Polissia,
State Scientific Center for Protection of Cultural Heritage Against Technogenic Disasters
(Kyiv, Ukraine), archivnas@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8362-7356>

***

[...]

Н.: Я думала, що я сама щаслива людина в світі. У нас все було. Саме багатство: діти, онуки, невістки. Дождалися всього. Ну, і...

О.Б.: *І почалося...*

Н.: І почалося, да... Я нікому не вірила, я була настільки, ну як, настроєна, як сказати, оптимістично.

О.Б.: *Ви не вірили, що почнеться війна?*

Н.: Не було віри. Я, навпаки, всіх переконувала, ну, хто не телефонував, треба там шось. Я кажу: та ви шо! Зараз такий час, у людей все є. У нас – яка красота! У нас не хороми, но у нас маленькі будиночки, у нас квіти ось цвітуть, дерево он цвіте.

О.Б.: *І город у вас є?*

Н.: Да, у нас це було життя – наші діти, внуки. Нам не треба було шось, якіс там, не знаю, шось сверж чоґось. І я всіх переконувала, що не може бути зараз війни. Зараз люди не голодують. Ну як, за шо нам битися, за шо?! У нас ніхто не заставляв, там, чи українською мовою, я ж, да, розмовляємо (також російською – О.Б.)...

О.Б.: *Питань щодо мови не виникало?*

Н.: Да, у нас тут граніци, да, Білорусь, білоруська, все перемішано. Все і по-руски розговаріваєм. І всьо понімаєм. Все, все. Ну, как, у нас нет такой дискримінації, да. Ми понімаєм, ну как, розуміємо і українській, і рускій, і беларускую. Я всіх переконувала: не може такого трапитися, шо буде війна, шо нас будуть ето... Коли ми 24-го прокинулися, в цій хаті, в цьому ліжку від взривів, це був шок для мене, от реально шок. В хаті маленька дитина, і не знаєш, куди бігти, шо робити...

О.Б.: *А де вибухи були? Біля вас?*

Н.: Десь тут. Бобровиця (північно-східний мікрорайон Чернігова – О.Б.). Не по наших домах. Кукушанка (північно-східний мікрорайон Чернігова – О.Б.). Десь там взриви були.

О.Б.: *Близько від вас?*

Н.: Близько, да, це дуже близько. І прокинулися – реально не знали, шо робити. Шо, куди бігти? Начали зразу – в погріб дітей, бо ти ж не знаєш, куди воно прилетить, да? Ти ж не знаєш, чи сюди, чи в цей дім, чи в наш? Молилися одне, саме страшніше, щоб не загорітися. Бо в нас, коли начинали горіти дома – це саме для мене було страшне. Ше там в дом попаде, розрушиться, там в погребах завалить... Сусіди всі знали, хто залишилися. І ми ж усіх предупреждали: не закриваєм хвіртки, думали, шо вдруг завалить, щоб сусіди могли (витагнути – О.Б.).

О.Б.: *Тобто ви підтримували зв'язок із сусідами?*

Н.: Так, нас багато тут залишилося сусідів. Потомушо в того там мама, хтось не мог там по роботі виїжджати.

О.Б.: *А пожежники приїжджали? Могли дістатися?*

Н.: Раз приїжджали, тушили. В нас тут великий був дуже пожар. Тут бані, таке там, горіли. Ну, були військові, нізя ж там, да, розповідати. А хати ж, баче як, – дуже близько. І хлопці, звичайно, ночами, чоловік і діти, тушили ночами. Брали бензопили, лопати, земля ж була ше мерзла, нільзя було, води було дуже мало. Дак виходили, пиляли дерева, локалізували, щоб дерева падали в ту сторону, де пожар, щоб на дальше не распространявся він. Только так оце спасалися. А так – все стріляли. Сюди ж тоже – мало хто їздив в наш район. Виживали самі.

О.Б.: А хто вас продуктами забезпечував? Працювали магазини взагалі?

Н.: Наш район – не. Нічого. В нас сусід на сусідній вулиці, там вулиця бивша Дундича (від 2016 р. вул. Дмитра Бортнянського – *О.Б.*), сусід, привозив, коли переставали стріляти трошки, привозив на вулицю своєю машиною, легковою, хліб. Брав, там десь хтось пік, ну, пекли в городі, і привозив на вулицю. І ми вже всі збиралися, хто там, ну, сусіди, хто вже знали, і вже ж чекали. Всі знали, що він поїхав у город, то ми вже збиралися.

О.Б.: Ви можете сказати, як того сусіда звати?

Н.: Я щас не можу згадати. Бо я їх не знаю так. Ми познайомилися вже ж так, ну, як згадаю, я скажу. І там напротів сусіди [...], ми познайомилися так тоже. Вони взнали, що в нас багато дітей вдома, бо до нас поз'їжджалися, з міста тікали, з Одинцова з вулиці (від 2016 р. вул. Захисників України – *О.Б.*), і хотіли до батьків виїхати – моїх дітей, вобщім, кумов'я. Їх троє діток: шість років, п'ять і тогда було рік і сім. І вони зібралися їхати до батьків машиною. Заїхали на ЗАЗ, і почали там тоже стріляти со сторони Репок [сміт Ріпки Чернігівського р-ну – *О.Б.*], оттуда. І вони ж тоже перелякались: куди з дітьми?! Вони давай до нас сюди.

О.Б.: А куди вони хотіли їхати? Саме у сільську місцевість?

Н.: На село, в Олешню (у складі Добрянської селищної громади Чернігівського р-ну – *О.Б.*).

О.Б.: І не змогли?

Н.: Не змогли виїхати. Оттуда почалися взриви. І вони до нас. Потомушо Одинцово тоже, вони в п'ятиетажном доміке жили, а шо там – п'ятиэтажка, страшно. Троє діток. І вони до нас у підвал тоже. Дак ше п'ять чоловік добавилося.

О.Б.: Скільки вас усього було?

Н.: Ой, ну еслі там, то може десь 15. Поки стріляли. Ми їсти готовили, дак человек десь 20–19. Десь отак. Потомушо племінники, все. Всьо розпалюеш. Дрова ж – тоже дефіцит. Дак варили ж великим чугуном, щоб всім борща хватило, супа якогось.

О.Б.: А світло, газ у вас були?

Н.: Нічого не було. Не було й води. У нас загальна централізована.

О.Б.: Де ви воду брали?

Н.: Зразу ж запаси понабірала, поняли, шо війна, дак понабірала у все, шо можна, які бочки, які каністри. А потім уже дощова трохи вода, так у бочкі. Дак ми вже воду економили, тільки на їжу. А шось таке – дак хлопці возили, як переставали стріляти, возили з річки, Десна ж не дуже далеко. Набирали і каністрами возили з Десни воду.

О.Б.: Чого вам найбільше не вистачало?

Н.: Шо я боялася найбільше – шо не буде їжі дітям. У нас багато дітей, і я боялася, шо вдруг не хватить. Ми ж не знали, буде місяць, два, коли вони відійдуть. І вдруг закінчиться їжа, а в нас же магазини не працювали, я ж вам кажу, ми виживали на тих запасах, які в нас залишилися вдома. В нас частний же дом. Картопля була, консервація якась, в морозілках була ж їда. Коли ж світла не стало, ми попереварювали яке там було: сало, м'ясо, які кісточкі. По отдельных кастрюльках попереварювали. І ми вже, те, шо варене, варили якийсь суп, і я боялася, еслі от закінчиться оце все, чим кормити дітей, як їм сказати, шо в нас немає їди, от як?! Ше ж возраст, у нас були всі малі: шість, п'ять, один і сім, один і шість, діти дванадцять років. От як сказать, шо нема шо їсти? Як сказати?

О.Б.: Продукти з холодильника не консервували?

Н.: Не було світла, дак не робили з того. Ми просто попереварювали в чугунок, його ж тоже не дуже багато було. Поперекип'ячували по три, по чотири, по п'ять

літрів. Окремо все. І все. Я боялася цього моменту: що якщо закінчиться їжа, от як об'яснити дітям, що немає?! Я цього боялася саме більше. Мені нічого не треба було. Я боялася, що не буде чим кормити дітей.

О.Б.: Ви якось ділили їжу, щоб вистачило на довше?

Н.: Ви знаєте, от якби ми знали, скільки днів... Тоже чула по радіо, що ви діліть, розраховуйте. А як ти розрахуєш, якщо ти не знаєш, скільки це буде тривати? Якби ми знали, що це два місяця, ми б поділили на два місяця. Знали б, що пів року, – ділили б якось. А так...

О.Б.: Економили на їжі?

Н.: Економили, да. Ну як, готували таке саме просте. Більше виходить, що борща наварити, то щавльового, то червоного, то супчика якогось. Це ж можна було м'ясо з'їсти й за раз. Можна було його з'їсти, але ділили ж так. Макарони якісь...

О.Б.: Тобто фактично до війни ви не готувалися? Тривожні валізки не збирали?

Н.: Не. Я не вірила. Я не знала, що в нас час, отакий от, і буде війна. Я не вірила. Я не знала, що комусь прийде в голову, якомусь, не знаю, як назвати його, хворому, да, хворій людині, і він же переконав усіх своїх, переконав. У нас там жили, це ж тоже, кумов'я, ці хлопці, в нього там дядько чи тітка десь там в Росії, вони телефонували. Він каже: як там ето? У нас війна, у нас діти в погребі! А він же не вірив, він каже: що ви таке балакаєте, яка війна? Він каже: у нас діти в погребі, діти маленькі, Ромчик і Петя маленький в погребі! Розумієте?! Вони не вірили, свої, рідні – ніхто не вірив! Настільки вони там уже зомбовані, наскільки їм там уже мозги прополоскали. Вони кажуть: «Ваші по вас стріляють». Ну як це – наші по нас?! У нас тоже солдати. Ну, як це, по нашим?! І діти погибають. Ну як це так, наші по нашим?!

О.Б.: А сни які-небудь вам не снилися напередодні війни? Тварини, може, по-іншому себе вели?

Н.: Не знаю, я не вірила... Сину снився сон перед Новим Роком. Мені до цього не розповідав ніхто, не лякав. Каже, приснився сон, проснувся мокрий, наче в аду, і приснився сон, що почалася війна. Це перед Новим Роком приснилося йому. І, каже, його ж, оце, коли вже жінка будить, і каже: «Діма, почалася війна». Каже: «Я просянаюся, і думаю, це знов мені наснилося». Він зараз уже розповідає таке, що... Збувся сон. Він каже: «Я проснувся весь мокрий, наче хто мене водою облив. І, каже, проснувся так от, сів, і, каже, не пойму... Потом, каже, що це сон. І, каже, коли другий раз мене будять і кажуть, що війна, думав – це знов сон. А це вже не сон. В мене просто в березні должен був бути юбілей – 50 років. Ми заказали кафе. І мені напередодні снилося, що, ну, батьки в мене дуже рано повмирали, і мені сниться, що вони кажуть, що виїжджай кудись... Я кажу: «Ну як же? В мене день народження, юбілей». А вони кажуть: «Ні, виїжджай!». Я говорю: «Ні, ну як?». Був якийсь такий сон, щоб я виїжджала кудись. Але ж куди я поїду? В мене ж День народження...

О.Б.: Ви святкували під час війни дні народження чи інші свята: сімейні, релігійні?

Н.: Ну аякже, звичайно. Ми ж переживали, що Пасха. Но на Пасху вони, слава Богу, вже перестали вже ж. Уже стали з Західної нам привозити гуманітарку, пасочки привезли, бо в нас же не було ні газу, ні світла, пекти ж не було на чому.

О.Б.: Не ходили у церкву?

Н.: В церкву, в нас сюди приїжджали, дев'ятиэтажка, сюди батюшка приїжджав.

О.Б.: А звідки був священник, не знаєте?

Н.: Не знаю. Нам так повідомили, що приїхали. Він по різних районах поїздив і посвятив. Службу провів. Швиденько, звичайно, не дуже ж довго, ну як, нільзя, боялися.

О.Б.: Це ще коли тут були активні бойові дії?

Н.: Ну, вже трошки воно відходило вже. Но всіравно ми боялися, бо всіравно самальоти, і всіравно воно ж були ще якісь взриви.

О.Б.: Якого дня ворог відійшов? Коли стало тихо?

Н.: Ви знаєте, колись ми балакали, я не можу згадати. Вобщє ці дати, якось вони так стерлися, томушо нас так часто бомбили. Питаються: «А цей дом якого числа?». Якби воно було в один день... А в нас кожен день траплялося. От вони от стріляли, стріляли, потом в якийсь день дом, ну, будинок загориться. Вони переставали стріляти. Вони, видно, десь тоже бачили.

О.Б.: Може, хтось їм тут доповідав?

Н.: Може, хтось докладаував. Коли от, така була вже особенность, вони от гатили, гатили, взриви, ми сиділи. А коли наставала тиша, ми розуміли – шось случилось, ну таке, знаєте, глобальне шось. Десь хтось горить. І ми це вибігали, і вже бачили: горить чи там, чи там, і всі бігли вже ж тушити пожар, чи доставати когось, чи шось уже ж. Була якась наводка. Дрони літали ж. Літали дрони їхні. Дак ми вже думали на дрони всьотакі. З тої сторони тоже там самальоти були, бомби скинули тоже, дак дуже доставали людей з підвалів.

О.Б.: Як ви думаете, чому саме ваш район найбільше постраждав?

Н.: Чого по нас? Тому шо в нас окраїна. Ми тримали оборону. Їм же треба було, шоб пройти на Київ, їм треба було пройти через наш Чернігів. А ми просто окраїна, на путі.

О.Б.: Російські військові до вас не приходили?

Н.: Не. Наші ж хлопці тримали оборону.

О.Б.: Тут блокпости були?

Н.: Блокпости були.

О.Б.: Тероборона стояла?

Н.: Так. Стояли в нас тут під хатою. Тока забрали.

О.Б.: Ви їм якось допомагали? Годували, може?

Н.: Поначалу – да. А потім волонтери привозили. І тут, де машина стоїть виго-рвіша, тут же солдати були, оборону держали.

О.Б.: У чернігівської тероборони форма відрізнялася від військових?

Н.: Не знаю, я не розбираюся. Тута були даже не тероборонівці. Тут були солдати. Тероборона в місті. А тут солдати. В нас тута танки стояли під кожним, тут стояли, далі біля «АТБ», магазину, біля, там школа бивша, –танки. В нас везде тут держали оборону. Чого ми так більше пострадали...

О.Б.: Ви в зоні бойових дій були?

Н.: Да, стріляли, потому ми так і пострадали. Хлопці тримали оборону. Аби ж вони не тримали оборону, дак пострадали б, дальше пішли б. Навасьоловка – вона повністю зруйнована. Бо стояли хлопці наші, тримали оборону.

О.Б.: Чи є у вас сусіди, які постраждали під час обстрілів? Можливо, хтось загинув?

Н.: Да, єсть. На наших очах, ось на сусідній вулиці, даже родичі наші, ну, як родичі, мого брата хрестили вобщім. Хресні, да, хресні. Жінка ж тоже, 69 років, така була худенька, жвава, не то шо там бабулька якась, а така жінка. І тоже по їхньому дому дуже багато прийшлося. І 23 березня ранок такий, знаєте, сонечко, наче так гарно. Ми всі повиходили на двір. Воно ж виходиш, тихо, тихо наче, воно ж хочеться поспілкуватися з кимось. Мій син перейшов через..., бо живуть діти на сусідній вулиці, перейшов, ну от так от, через вулицю до сусіда. І тьоть Люда ця ж вийшла, Івахно. Вийшла зі свого будинку на крильце. Вийшла, поздоровалися. І чує свист

такий – шось летить. І каже: «Бачу, шо взрив такий». Його зразу в хату десь відкинуло, до сусідів на веранду він упав. А її, каже, я тільки побачив, каже, таке блиск, таке, знаєте... Каже: «Я поняв, шо її вже немає». Каже: «Я поняв, все». Сина оглушило дуже. Вся права сторона – він не чув, сутки зовсім. Зараз наче нічьо. Вернувся слух. А її ж, да, розірвало її. Хоронили ж, да, вулицею тоже...

О.Б.: Була змога поховати небіжчицю?

Н.: Ну, чоловік, в нас кладбище єсть велике таке, Яцево зветься, да, нове. А цей в нас район – Бобровиця, в нас є своє кладовище, Діагностика називається. Ну, втройом, Бобровиця – колись давно це було село Бобровиця. А вже потім воно перейшло до міста. І так воно – «бобровицьке кладовище». І там у них похоронен син. Він тоже молодим розбився на машині. І її чоловік, оцеї ж тьоть Люди, сказав, шо «я буду хоронити її тут». І ми ж під обстрілами – мій чоловік, сусіди, там ше хлопці молоді, – копали яму ж. Не захотіли ж в огороді. І під взривами везли на прицепі. І поховали ж її там...

О.Б.: А була змога похорон за звичаями зробити: з рушниками, з труною?

Н.: Нічого такого не робилося. Такого не було можливості. Під взривами. Взривалося. Хлопці копали яму, як только чують – свистить, вони падали в цю викопану могилу. Прихилялися, щоб їх не за той... І також хоронили, тоже потім везли так само прицепом. Як только починалися взриви, вони ж тоже ховалися в яму. Ну, заховали...

О.Б.: Священника не запрошували?

Н.: Ні, нічого ж такого не було. Старалися як по-християнськи ж, по наших, по обичаях. Уже ж думали, біля сина захоронили. Зараз там тільки починаються якісь розбірательства. Бо нельзя було самим заховати. Нада було чекати, поки ж це, заберуть. Це ж дуже довго тоже. І тоже не хотілось, щоб вона (лежала мертва – *О.Б.*).

О.Б.: То ще має бути розтин?

Н.: Не знаю, будем судитися. В нас же всі, це ж на очах на всіх, ну як... Вся вулиця – свідки. Це ж бачили всі. Ну як? І ми ж повибігали всі. Бо коли це був взрив уже, мій син якраз пішов туда. Я бачу взрив. Ми почали ж кричати: «Сірьожа, Сірьожа!». Вискочив внук, давай плакати. Ми ж гукаємо, і бачим, шо він пішов. Він виходить такий чумний. І за голову ж тримається. І каже: «Тьоть Люди немає». Кажу: «Як немає?». Каже: «Прийшов прямо снаряд на їхне крильцо. І зразу її розірвало». Потом ше сусідка находила ше пальці. Уже коли похоронили. В сусідньому огороді. Це страшне. Коли ти шось чекаєш, шо коли ти ше можеш заховатися... А коли перший взрив... От ми сидимо, ми могли б не знати, чи зараз буде летіти, і куди ти будеш тікати? Воно ж не спасе. Бачите, все порубане. Шо тут робилося! Це ми все...

О.Б.: Ви самі все прибрали?

Н.: Кожен день, кожен день скільки ми тачок (вивозили – *О.Б.*). Поначалу рахували, скільки ми вивозимо цього сміття, цього шифера. Воно ж легіло все, все легіло... Гільзи, метал. Поначалу збирали відрами. А потім уже перестали, повикидали. Бо нікому воно, такі спогади (не треба – *О.Б.*), дивишся, воно тільки сльози навертаються... Бачиш, лучче його не бачити, лучче милуватися он квітами. Ждали в цьому році пісочницю зробити дітям, щоб діти гралися. А воно все відклалося на потім. Діти ж просиділи тоже в холоді. Представляєте? І спати обутими! В шапочці! Це ше старші, ше можна. А малечу? Рік і сім, рік і вісім. Ну як ти скажеш... Воно ж хоче ботіночки ті сняти, і шапочку ту сняти. Дитя хоче. А як його роздіти, як його, ето, як воно холод. Жуткий холод. І нільзя ні помити. І вони ж їсти хочуть. От діти як от? Зараз уже не заставиш їх так їсти. А тоді, насипаєш їм той борщ, а вони кричать: бабо, нам

ше по мисці, нам ше! Ну как, чувство, навроно, страху, шо вони остануться голодні. Кажу, всім хватить, всім вистачить. Да не дай Бог, щоб воно все повторилося!..

О.Б.: Ви боїтеся, що все може повторитися?

Н.: Є страх, бо я пізнаю, шо в цієї людини [Путіна – О.Б.], ну как, не повна з розуму. Не знаю, шо він може...

О.Б.: Як ви називаєте ворогів?

Н.: Ну, орки, орки.

О.Б.: Більшість каже «орки»?

Н.: Більше орки, да. Я вчора новини читала, і забула, яка страна, ми чекаємо, шо должна ж допомога, оружје якесь должны ж передати. І вчора так висвітлюлося, шо да, вони в листопаді місяці... Мене вчора як пробрало. Сльози в мене, я не знаю, чому... Листопад! Коли цей листопад?! Розумієте, да?! Треба зараз! Який листопад?! Шо вони будуть обучати наших солдат, і в листопаді це. Може вони скривають? Шоб ті не знали. А про «листопад», мене взяв такий відчай. Думаю, листопад, коли той листопад, зараз травень, а ше ж, думаю, літо, осінь... Такий мене оце страх такий взяв, думаю. А там же війна ж всьоравно ж іде. Ось люди гибнуть. «Азовсталь»... В Донецьку...

О.Б.: Як вам здавалося на початку війни, наскільки довго це триватиме?

Н.: Я тоже не вірила. Я от своїх всіх дітей, невісток, внуків, все от розказувала, шо ось ше неділька, ше трошки. Я їм, знаєте, внушала. І сусіди вийдуть на вулицю, починається паніка. Кажу: «Чого ви панікуєте? Ше трошки, почекайте ше недільку, ось там до якоїсь дати». Були там дати, знаєте, там до понеділка, і все, все завершиться, і нічого, будемо ми святкувати перемогу. Кажу: «Недовго. В нас же, – кажу, – хлопці тоже ж».

О.Б.: Вам свій день народження в березні вдалося відсвяткувати?

Н.: Ну, трошки робили, чуть-чуть, діти збралися, хотіли маму наче привітати. Під обстрілами тоже ходили на Рокосовського, туди на Одінцово на вулицю ходили, в магазин. Купили там сільодки, фарш продавався, такі там залишки були в магазині. Вистояли чергу, купили тако трошки. Шоб вже не суп варити, а тако картошки та рибинка якась була, та котлет нажарили на кострі, та було свято. А у сина було тоже, 6 квітня було день народження. Дак теж хотілося якогось... Дак ми з невісткою даже ето, торт пекли! Торт пекли на кострі! На кострі пекли торт!

О.Б.: А як крем робили?

Н.: Крем... Ну я ж, знали, на свій день рожденія не пекли. А залишили баночку згущонки, шоб дітям же ж. Кусочок масла. І вже ж тримали на день народження, шоб зробити торт.

О.Б.: Який ви торт робили?

Н.: Ой, самий простий торт пекли, з чого: з кефіра, трошки масла. Обичний такий торт. Просто, ну як, підійшли такі коржі, чотири коржика, ну вони підійшли, такі пухнастие вийшли на кострі, на соді.

О.Б.: А як це «на кострі»?

Н.: Знаєте, хотілося зробити дітям свято. Така чугунна сковородка...

О.Б.: На вогні відкритому?

Н.: На жару. Не на вогні. На вогні воно згорить. Шо коли перегоріло вже, чугунна сковородка, вливаємо вже. Під кришечкою. Трошки на соді він підходив. Да. І такі чотири коржика. Трошки дно підгоріло. Ми зрізали. То собаці пішло. Пригарки такі. А потім збили крем, перемазали. Такий гарний торт вийшов. Ше сфотографували. В нас вийшов високий торт, такий пишний, гарний. Ніхто не вірить. Но ми робили. Просто хотілося дітям якогось свята тоже зробити. У мене

в чоловіка дуже голубів багато. Він дуже переживав, що його голуби постраждали. Дак чоловік під обстрілами, свої голуби і знайомого, там, в Александровке [район Олександрівка на північній околиці Чернігова – О.Б.], тоже дуже багато голубів. І вони виїхали в Івано-Франковск. А голубів там!.. Так в мене чоловік їздив під обстрілами в Александровку кормити голубів. Своїх голубів – бігав тут рядом на сусідній вулиці. А туди – в Александровку. Поїде, чую, а там стріляють, так бахають... А він каже: «Вони ж голодні, вони ж тоже повмирають з голоду». Там стільки голубів в того! І він, як оце дождемся, поки він приїде... Дуже переживаємо. Ну как... Зараз: та кому ті голуби треба були, щоб він оце їздив...

О.Б.: Ризикував своїм життям, щоб нагодувати голубів?

Н.: Да. Зараз скину відео вам, як вони його чекали. Люди звонять, телефони заряджають, вони на Кукушанке, так звонять, хто може приїжджають, телефони заряджають. Їздив кормив голубів, тому що жалко тварин. В нас кіт теж, контузило, в хаті був. Якраз нас не було, коли в дом «прийшло». А ми тушили пожар там в сусідів поки. Чоловік руки пообпікав. Потім прийшли додому, а в нас уже таке завалене...

О.Б.: Не пригадуєте, яке це число було?

Н.: 16-те, напевно, березня. І ми знов повернулися туди, на ту вулицю до дітей. І там уже потім ми залишилися.

О.Б.: А як тварини реагували на бойові дії?

Н.: Ну, ката контузило його, він нічю не їв, дня три нічю. Ми силою запиляли трошки їжу йому. Со шприца трошки жиденького. Ну, неділю відходив він. Відійшов. Дак ми ж забрали його туди. І зараз он, бідний, постійно приходить сюди. Додому хочуть. Учора вийшли з внуками просто пройтися вулицею до Десни, згадати ті часи, коли ми ходили на прогулянки, взяли собачку, в нас така маленька чіхауашка. І собака на поводке іде, і всьоравно він звернув додому. Свій дім. Він живе вже там, уже скільки, два місяці. А їх тягне сюди, пам'ятає. Тягне додому. Так само, як і нас. Нам тоже ж хочеться. Хочеться в своє ліжко, на свою подушку. Кожна так людина хоче своє.

О.Б.: Як діти реагували на війну? Вони змінилися? Вони переживали?

Н.: Поначалу вони, ну як, ховалися. Ну, діти є діти. Вони ж гралися, но...

О.Б.: Чи змінилися дитячі ігри під час війни?

Н.: Помінялися ігри. Вони вже стали... У них літають літаки, у них бомблять уже... «Діду, тікай, там у тебе на спину може впасти!»... У дітей змінилися ігри. Вони у нас ніколи в житті не грали в літаки. В нас у внуков ніколи не було пістолетов ніяких, ні автоматів. У моїх дітей ще колись, ну, були такі іграшки. А в них, там, машинки, книжки. В основном машинки. А вже тоді вже почалося, коли вони вже, хлопці, креснікі, почалися ігри, почалися самольоти, бомблять, танки... Почалися в них ігри, в дітей... Мені кажеться на підсознательном всерівно воно відкладається. Я ніколи дітям от не купляла розмальовки, які там – ну машинки, якісь там, не знаю, мультяшні якісь там еті... І буквально напередодні війни я забрала ж із садіка, от мені треба було в п'ятницю. От не помню, в який це день почалася війна – чи в четвер, чи який. Шо мені треба було. Ну, я купила розмальовки. Прийшла, в нас тут магазинчик такий маленький, я за насінням, думаю, треба вже шось на огород. От 24-го. А в п'ятницю мені треба було забирати із садіка. В середу я пішла в магазин і купила, семена купляла. Бачу, розмальовки дітям. І дівчинці купила шось там, не знаю, помню якісь там чи квіточки, чи якісь там уже ж ето... А розмальовка попалась – я ніколи в житті не бачила – а то розмальовка – танки, якісь катюші, іменно техніка, військова техніка. Я ж купила, думаю: «О, в п'ятницю заберу з садіка і, думаю, будуть розмальовувати».

Бо ж купляю, щоб не билися діти. І в мене ця розмальовка залишилася лежати в шухлядці. І потім війна ж коли почалася, я прийшла і дітям приношу, кажу: «Бачите, ніколи в житті ми не купляли. А це попалося на очі». Кажу: «Бабі ж угоразділо купити з технікою. Це ж нада було. Якийсь, – кажу, – знак». Ніколи я не бачила от в останній час розмальовок з військовою технікою. Я ніколи не зустрічала. І тут таке: я в середу купляю з військовою технікою, а в четвер почалася війна. «Це ж треба, – кажу, – такий знак, що я купила дітям, це ж треба, – кажу, – війну купила їм»... Я даже не думала такого, шо...

О.Б.: Як школи і садочки відреагували на війну? Як вони взагалі з вами комунікували?

Н.: Це більше діти, я ж там не зв'язувалася, бо це ж онуки. Сказали, що зателефонували, шо в садочок іти ж не треба. Ну як... І все. Залишаються. Зв'язувалися там – хто в місті, хто не в місті. Ну, розпитували вихователі, де діти? Якісь завдання присилали там, щоб займатися. Но в нашому районі не було. Це вже місто, там де... В нас – ні світла, ні інтернета. Школярі ж тоже, зараз вони, племінниця в медичному коледжі навчається, племінник – у школі, це 12 років. Дак то ж нема інтернета. Зараз немає. Вони, бідні, це через день катаються туди, де дідусь, біля Дворца хіміків, в центрі. Їздять у місто на велосипедах, це ж дуже далеко, щоб зловити там якийсь зв'язок, щоб хоть якусь програму, хоть шось, бо школа ж... Шоб якось закінчити навчальний рік. Бо в нас немає ж нічого. Тяжко, дітям, звичайно, тяжко... Навчатися дома, сидіти за своїм столом, чи кудись їхати, шукати... Так само, в ту ж «Дію», так само. В нас же нічого не було. А треба ж було подати якісь розрухи (тобто надіслати у застосунок «Дія» фото для фіксації руйнувань помешкання внаслідок бойових дій – *О.Б.*). Дак діти тоже виїжджали під обстрілами, трохи дальше, в місто, на Рокосовського, щоб поймати десь якийсь інтернет, зв'язок, щоб з кимось зв'язатися, шо ми тут живі, шо ми тута существуємо, щоб вийти з кимось, бо й родичі, ну как...

О.Б.: А місцева адміністрація, місцева влада з вами підтримувала зв'язок?

Н.: Дякуємо, да, нам же світло, прохали нам на ту вулицю, казали, там же діти, хотя би там, де діти, щоб дали світло. Дак приїхали ж, дали нам світло. Підвозять же ж, волонтери єсть, привозять.

О.Б.: Волонтери і зараз привозять допомогу?

Н.: Зараз да, зараз є, привозять.

О.Б.: Хто першим приїхав до вас? Можливо, місцева влада, чи медики, волонтери, можливо, священник?

Н.: Юля їздила, така дівчина, волонтер, привозила вона. Чернігівська. Вона вже раза три у нас. Одні приїхали, «відмітилися» – і всьо. А вона нас не забувала. Вулицю Урожайну вона, роздала дітям. Юлія Тимошенко приїжджала к нам тоже сюди, в наші розрухи, тоже приїхала подивитися.

О.Б.: Чого вам найбільше не вистачало?

Н.: Не знаю... Шоб закінчилася війна. Нічого не хотілося.

О.Б.: Повітряну тривогу у вас було чути?

Н.: Поначалу – да, поки в нас світло було, зв'язок. А коли зв'язок, у нас людина загинула, в нас не було етого...

О.Б.: Не знали, не чули?

Н.: Не чули. Да... Потім діти почали вже ж про якісь прийомнички, вже ж шось вигадувати. Якісь антенки там, десь шось ловити, щоб хотя би дітей в погреб можна було...

О.Б.: І виходило?

Н.: Ну, не завжди, коли батарейки дуже швидко розряджалися, бо в погреб же ж ставили прийомник. Дуже швидко вони розряджалися.

О.Б.: Ви в погребі, мабуть, усе максимально облаштували?

Н.: Всі лахи, всі ковдри, всі пледи, все в нас було в погребі. Бо діти ж. Ми спали. Поки не перестало стріляти, діти постійно спали в погребі, постійно. Ми уже там десь у коридорі, як-небудь уже скраечку, а діти були у погребі постійно. А вже перестали, потім трошки роз'їхалися, поїхали креснікі, поїхали до своїх батьків. Саму оцю маленьку тоже ми... Три неділі тут просиділа... Перед самим, оце як прийшовся снаряд, вони 14 березня тільки виїхали. Як тоже почуствовали. Вона поїхала до батьків в Семенівку (в Новгород-Сіверському р-ні – *О.Б.*). А зараз це буквально, 12-го тільки вони приїхали, саму маленьку, а всі були тут, тільки саму меншеньку вивезли до батьків. А зараз Семенівка, там зараз границя. Дак приїхали. Хотя нема ж ні світла тоже. Приїхали ж.

О.Б.: Чи розрізняли ви види зброї? Можливо, за звуком?

Н.: Чи далеко летять, да. Розлічали. Вищитували з погреба. Сидимо... А в мене там борщ вариться, за жарка жариться. А стріляють. Діти їсти хочуть. Хоч не хоч, треба ета... А сама оце вищитувала, з яким інтервалом стріляють. Рахуєш: один, два, три, – в тебе є десять там чи скільки секунд вискочити, перемішати за жарку, подивитись, щоб огонь не потух. І знов добігти заховаться. Пригнути в погріб. Буває, закриваєш двері, – і посипалося. А вони ж сипляться, баче, які, вони ж сипляться дуже велике, вони тяжкі, рубає... В нас он сусідці дак тоже в голову дало, не встигла до погріба добігти, тоже в голову стукнуло. Кому як повезе... Рулетка, да... Рулетка... Бігали, час вищитували, как только притихнуть, уже ж...

О.Б.: А на городах удавалося щось робити?

Н.: Не, нічого. Це вони коли відступили, ми уже. Огород цей весь був, ну як, весь в осколках, в шифері, мусорі. Воно ж летіло. Там такі окопи, де танк, там такі воронки, шо... Дуже величєнні. Воно ж все летіло на дом, на шифер, на все летіло.

О.Б.: А як місцеві жителі ставилися до наших військових? Підтримували?

Н.: Ну, це ж війна. Вони ж нас захищали. Як не будуть захищати, дак теж...

О.Б.: Чи з'явилися під час війни нові приказки, анекдоти, пісні, вірші?

Н.: Не, нічого. Не до того було.

О.Б.: А використовували оці нові фрази? «Вслід за руским корабльом», наприклад? Або «Слава Україні»? Або «Добрий вечір, ми з України»?

Н.: Ну, «Слава Україні! Героям Слава!». Це – звичайно. Ну при дітях старалися такого нічого – не, ми старалися на ці теми вобще... Бо ми жили з дітьми, то ми старалися при дітях менше цього згадувати. Ми старалися таке, казки, діти в шахи грали, в шахмати, в шашки. Якісь ігри. Малювали. Ми старались, таке, шось займати дітей. Відволікати. Казки читала баба, да. Старалися менше балакати на цю тему.

О.Б.: Чи були у вас знайомі, які не вірили, що це росіяни напали на Україну?

Н.: Не, ну всі ж вірили, ми ж бачили, ну як... По нас стріляють... Можуть таке, хто цього не пережив – типу, не вірять, шо це росіяни. А як наші солдати тут стоять, нас захищають, як же ми могли не вірити?! Одно, шо в голові не укладалося, як хвора людина могла таке зробити? В 21-му столітті таке може бути? Я, канешно, не вірила, до последнего не вірила. І всіх настраювала, казала, шо такого бути не може. Раніше там бажали чогось. А зараз... Раніше рахували, шо саме цінне – це життя, здоров'я. А зараз – шо мир. Зараз всім бажаш тільки миру. Більш нічого.

О.Б.: Чи змінилися в людей цінності?

Н.: Змінилися цінності. Да. Змінилися дуже цінності.

О.Б.: Ви дозволяєте мені використовувати матеріал вашої розповіді в наукових цілях?

N.: Да. Ми ж ні на кого не нападали. Ми захищалися. Захищали своє. Да, ми рахували, що ми самі щасливі. А наше щастя зруйнували якісь еті, не знаю даже, як їх і назвати... Як от цих людей назвати?!

О.Б.: *І чи це люди взагалі?*

N.: І чи це люди взагалі?! Це – звірі. Да, от даже тварин шкода. От мій чоловік голубів там вижажував. Котів. Собак. Скільки котів було голодних! Вони їли гриби сирі. Ми повиставляли з морозілки. Голодні тварини. А як можна людей вбивати? Жалко, вижажували... Всі порозбігалися, хто там, хазяєва поверталися. Хтось там десь пристроївся. Хтось узяв. А то – убивати людей. І раді чого, да?! От яка мета у людини? От яка, скажіть? Шо йому – земель мало? Чи в його їсти не було шо? Ну раді чого? Мені оце питання... От раді чого? Раді слави? От реально... Не вкладається...

О.Б.: *Дякую вам...*

N.: Вона (бабуся респондентки, 1929 р. нар., яка пережила Другу світову війну – О.Б.) нас привчила. І ми благодаря цьому вижили. Потому шо у нас були запаси якісь: макарони, картопля, якась олія.

О.Б.: *Запаси для великої родини?*

N.: І сахар, соль. Должно оце быть. Спички. Должно бути про запас. Вона це завжди повчала. Діти колись поначалу: «Мама, та зараз он пішов в магазин, та для чого там, щоб лежали ці макарони?». Кажу: «В мами повинно лежати. Нільзя одним днем жити». От вона мене так завжди привчала...

О.Б.: *Чи продовжуєте ви зараз робити запаси про всяк випадок?*

N.: Ну, хліб є про запас, да. Залишаємо завжди. Продукти звичайно ж. Ну нема світла, зараз в морозілку нічого не накладеш. А так була б накладла, повну б забила. Вже про запас ше більше будем запасатися. Консервація хай буде. Все таке...

*Записано 14 травня 2022 р. у м. Чернігів. Респондентка N., 1972 р. нар.
Шифр експедиції: E1/Чернігів-2022 (14.05.2022 – 15.05.2022)*

“...If the Food Runs Out, How Do You Explain to the Children That There Is None?!”: Woman N From Chernihiv About Living Conditions in the City During the Russian Offensive (February 24 – April 2, 2022)

Abstract. The purpose of the publication is to introduce into scientific circulation and analyze the memories of a resident of the Bobrovytsia microdistrict (c. Chernihiv), who together with her family survived the blockade of the city during the attack of the Russian occupation forces (February 24 – April 2, 2022). To achieve the goal, the interview method was used, which was based on the researcher obtaining the necessary information by interviewing the respondent using a specially developed thematic questionnaire, which includes more than 100 questions. **The scientific novelty** consists in the introduction into the scientific circulation of new oral historical sources of information about the survival strategies of the civilian population of Chernihiv, which found itself in the conditions of hostilities and the siege of the city. **Conclusions.** The collected testimonies of the residents of the Chernihiv region, who were in the conditions of occupation, blockade and active hostilities, can be considered as an additional source base in the matter of recording the events of the Russia's war against Ukraine, as well as a significant source of research into everyday life practices and survival strategies.

Keywords: Russia's war against Ukraine, sources, memories, survival practices, Chernihiv.